

NOW". The pronoun-subject in the form of the 1-st person dual and plural of the imperative sentence/utterance has a binary contensive structure (2-nd person sg. and pl. + 1-st person sg) and reveals its dominant component of the 2-nd person (2-nd person ADDRESSEE + 1 – st. person sg. ADDRESSER)

Галина Озарко

ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ КАТЕГОРІЙ КОМПОЗИЦІЇ ТА ПРАГМАТИКИ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

На сучасному етапі розвитку лінгвістики значна увага приділяється прагматичним аспектам функціонування мови. Очевидно, що прагматичні фактори зачіпають усі рівні мови і виконують визначальну функцію, впливаючи таким чином на вибір змісту і способів його вираження з урахуванням усіх умов мовленнєвої комунікації. Вивчення механізмів взаємодії прагматики з такими категоріями тексту, як інформативність, зв'язність, композиція та ін., визначення її місця серед категорій тексту є надзвичайно актуальним.

Текстова категорія може бути визначена як сукупність найбільш загальних і суттєвих властивостей, як інваріантні характеристики тексту, взаємодія яких забезпечує специфіку і стійкість тексту, як диференціальні ознаки тексту, що відображають окремі аспекти текстоутворення і текстоформування, що реалізується в усіх типах текстів (загальнотекстові категорії) чи в окремих видах текстів. Як стверджує В.А. Кухаренко, функціонально-стилістична належність тексту (його прагматична спрямованість) впливає на засоби і ступінь актуалізації текстових категорій [9, 96]. Прагматика тексту визначає його цілісність, зв'язність, інформативність і, зокрема, композицію. В цій статті ми спробуємо визначити категорії тексту, а також дослідити механізми взаємодії категорій композиції та прагматики в художніх текстах.

Щодо терміну "прагматика", то він по-різному трактується у сучасній лінгвістиці. Слід розрізняти прагматику як текстову категорію і прагматику як науку, що вивчає цю категорію. Деякі вчені розглядають прагматику як науку про мову чи будь-яку іншу систему комунікації з точки зору мети, різних засобів і методів її досягнення та умов за яких такі цілі досягаються. Інші дослідники під прагматикою розуміють теорію, яка вивчає прагматичні параметри літературної комунікації, а також тексту у його динаміці, співвіднесеного з "я" мовця. Під прагматикою розуміють також теорію мовленнєвого впливу; до компетенції прагматики відносять виявлення систем, які характеризують мовну форму, значення і діяльність. Основна маса досліджень у галузі прагматики базується на вченні про відношення знаків до тих, хто ними користується. Прагматика має справу з усіма психологічними, біологічними та соціологічними явищами, які спостерігаються при функціонуванні знаків [3, 75-76].

Отже, при трактуванні терміну "прагматика" більшість учених робить акцент на її антропоцентричності та комунікативній спрямованості і пов'язують з проблемами мовленнєвого впливу. Вони сходяться на тому, що прагматика як наука має вивчати правила відбору і впливу мовних одиниць на учасників комунікації відповідно до умов прагматично-комунікативної ситуації, цілей висловлювання та мети мовців. У трактуванні прагматики ми будемо спиратися на твердження Ю.С. Степанова, який предметом прагматики вважає спеціальні питання "вибору мовних засобів із наявного репертуару для найкращого впливу" [11, 332]. У відповідності з цим, до прагматики як категорії тексту відносимо усі ті чинники, які можуть впливати на структуру тексту (відбір та упорядкування мовних одиниць) і його вплив на реципієнта.

Кожний окремий елемент, а також ієрархічне поєднання елементів в структурі літературного тексту є засобом досягнення певної художньо-сислової (комунікативної мети). Тому всі елементи художнього тексту є елементами складного за будовою смислу. Взаємодія смислових і формальних елементів у структурі художнього тексту простежується у закономірностях розвитку його композиції. Що стосується композиції, то її визначають як неподільну діалектичну єдність змістовної і формальної сторін, що знаходить своє вираження в лінгво-стилістичному оформленні тексту [15, 266]. Композиція є складною, багатоаспектною побудовою, результатом взаємодії і взаємовпливу трьох її сторін: архітектоніки, інформації і функції. Тим більше, що існує ряд підстав вважати композицію однією з основних категорій

тексту, що вона є важливим критерієм розмежування цілісного тексту і випадкового набору речень: більше того, композиція є основним критерієм віднесення тексту до певного типу текстів [9, 80].

Композиція — це так би мовити каркас, на якому тримається текст. Складність названої проблематики в тому, що структура тексту інтегрує змістовно-логічні і змістовно-граматичні елементи, вона допускає різні підходи і аспекти вивчення. Причина цього — багатомірність текстового структурування з метою найбільш повної і оптимальної передачі інформації. Спираючись на визначення В.В. Одінцева, ми розглядаємо композицію як структурну впорядкованість, організацію за певними схемами елементів змісту, котра у великій мірі визначає загальний характер і окремі особливості тексту [10, 133]. Найскладніші композиційні структури ми спостерігаємо у літературно-художніх текстах. Для цього типу текстів категорія композиції має вирішальне значення. В деяких художніх текстах композиція одержує пріоритет навіть над їх змістовною стороною.

Загалом лінгвісти виділяють три аспекти вивчення текстів: семантичний, синтаксичний і прагматичний. У більшості досліджень вказується на пріоритет, провідну роль прагматики щодо композиції і семантики. Як вказує І.П. Сусов, “закономірності розташування речень в тексті залежать від їх змісту, який включає семантичний і прагматичний компоненти, провідним з яких є прагматичний [12]. За словами І.В. Арнольд “головним конструюючим чинником тексту є його комунікативне призначення, тобто його прагматична сутність, оскільки текст призначений для емоційно-вольового і естетичного впливу на тих, кому він адресований” [1, 40]. Ч. Філмор, підкреслюючи провідну роль прагматики по відношенню до семантики і синтаксису, визначає, що якщо синтаксис характеризує граматичні форми, а семантика пов’язує ці форми з потенційною комунікативною функцією, то прагматика об’єднує воедино лінгвістичну форму і комунікативну функцію [14, 85].

Логіко-сміслові відношення понять реальної дійсності певним чином трансформуються в структурі тексту. Зміст предмета, явища (матеріалу) стає змістом висловлювання (тексту). В залежності від задач і умов спілкування у двох текстах, що представляють один факт, різними будуть порядок та ієрархія елементів змісту. Т. ван Дейк робить висновок про те, що вибір між різними варіантами вираження певного смислу зумовлюється переважно прагматичними чинниками [4, 274].

Отже, текст художнього твору — це результат взаємодії інваріантної семантики (змісту) та інтенції автора. Тобто композиційна структура тексту знаходиться в залежності від специфіки зображуваних явищ та характеру відношення до них автора. Залежно від характеру явищ, які автор планує зобразити у своєму творі, і від того, під яким кутом зору автор хоче їх зобразити, яку оцінку він їм дає, автор відбирає відповідну форму тексту для реалізації свого замислу. Під інваріантною семантикою розуміємо наступні елементи: тему, сюжет, зображувані автором вчинки героїв. Автор подає ці події і реалії дійсності у певному порядку і за допомогою відповідних композиційних засобів, таким чином здійснити вплив на читача. Поставивши перед собою мету зобразити окремі явища і виразити на їх основі свої думки та ідеї, письменник починає шукати засоби найефективнішого впливу на читача. Більшість учених уважає, що поняття мовленнєвого впливу є основним поняттям прагматики. Метою цього впливу може бути саме повідомлення певної інформації, прагнення добитися від реципієнта згоди з точкою зору відправника інформації чи викликати емоційно-оцінне відношення до написаного. Відповідно розрізняють прагматику авторську (зовнішню щодо тексту, яка співвідноситься з поняттям авторської інтенції) і прагматику самого тексту (внутрішню, викликану темою твору, сюжетом, комунікативною ситуацією). Ці два чинники визначально впливають на композиційну структуру тексту.

Щоб вивчити вплив прагматичних чинників, слід виявити зв’язки між елементами тексту різних рівнів і дослідити ієрархію цих елементів. Як стверджує І.Я. Чернухіна, текст художнього твору організується принаймні на двох рівнях — лінійному та об’ємному [13]. На думку автора, формальному аспекту тексту притаманна лінійна організація, а змістовному — об’ємна. Лінійна організація тексту включає в себе лексичні і синтаксичні закономірності, тип оповіді, форму викладу, взаємне розташування епізодів і глав. Автором виділяються три рівні лінійної організації тексту — лексичний, синтаксичний і композиційно-синтаксичний. Об’ємна

організація тексту — це спосіб втілення універсальних та індивідуальних смислів тексту з використанням для вираження кожного універсального смислу елементів композиційно-синтаксичного та лексичного рівнів.

Роман Інгарден теж відзначає різницю між змістовною та формальною організацією тексту. На його думку, художній твір містить план звучання слів, план значущих одиниць і план схематичних образів [7].

Розглянемо, якими прагматичними чинниками зумовлена організація тексту на лінійному рівні. Вибір лексики залежить від інваріантної семантики тексту, тобто від тієї частини реальної дійсності, яку автор вирішив зобразити. Однак одне і теж явище можна описати за допомогою різних лексичних засобів. У автора є можливість вибору з кількох варіантів саме тих лексичних одиниць, які б передавали найтонші відтінки значення, найповніше втілювали б авторський замисел і здійснювали б максимальний вплив на адресата. Лексичне наповнення тексту має важливе значення для правильного його декодування читачем. На відміну від наукових текстів, де вибір лексики цілком зумовлюється темою повідомлення, вибір лексики художнього тексту є суб'єктивним і, як зазначалося вище, визначається прагматичною спрямованістю цього виду текстів. Важливе значення має лексика для створення мовної характеристики персонажів. За допомогою лексичних засобів автор може давати свою оцінку тим чи іншим явищам. Оцінний потенціал лексики (особливо слів з конотативним значенням) дуже високий.

Синтаксичний рівень тексту — це рівень, елементи якого складаються з елементів лексичного рівня і втілюють окремі смисли загальної теми, — це фрази, надфразові єдності, складні синтаксичні єдності і абзаци. Існує багато синтаксичних засобів, за допомогою яких створюється експресивність і впливовість висловлювання. Є.А. Гончарова виділяє три функціональні види синтаксису: інформативний, загальнозображальний і суб'єктивнозображальний [2].

За допомогою інформативного синтаксису автор дає нейтральну стилістично незабарвлену інформацію про явище. В інформативному синтаксисі переважає принцип горизонтальної, лінійної зв'язності змісту: кожна наступна думка логічно впливає з попередньої. Як стверджує автор, інформативний синтаксис є нейтральним і виконує певні композиційно-сюжетні завдання: створює часовий і просторовий фон художньої дії або свідчить про включення в стиль художнього мовлення елементів наукового, публіцистичного, ділового стилів та ін. Інформативний синтаксис у найбільшій мірі сприяє вираженню змістовно-фактуальної інформації. Концептуальна інформація, а також підтекст найкраще передаються засобами загально-зображального синтаксису. Тут можливі не тільки лінійні, послідовні зв'язки між висловлюваннями, а й зв'язки між висловлюваннями через їх належність до певної теми, персонажа, мотиву і т.д., експресивно-емоційні, асоціативні зв'язки. Суб'єктивно-зображальний синтаксис базується на включенні не тільки авторського відношення до зображуваного, але й елементів сприйняття суб'єктів-персонажів. Чергування форм інформативного, загально-зображального і суб'єктивно-зображального синтаксису в композиційно-сюжетній структурі літературного тексту забезпечує найбільш ефективне сприйняття читачем всіх елементів його художнього смислу.

Реалізація прагматичного наміру автора відбувається не тільки на основі вибору мовних засобів, а й через їх розміщення в структурі тексту. Розміщення за певною схемою елементів лексичного та синтаксичного рівня і створює композиційно — синтаксичний рівень тексту — рівень, який втілює цю тему, і який організує елементи лексичного і синтаксичного рівнів у власні елементи: епізоди, глави, цілий текст [2]. Необхідно підкреслити, що одиниці композиційно — синтаксичного рівня утворюються не тільки з одиниць синтаксичного, але й з одиниць лексичного рівня. Окреме слово часто виявляється важливим компонентом цілого тексту, що є дуже важливим.

Організація тексту на композиційно-синтаксичному рівні має особливе значення для реалізації прагматичної мети і її правильного розуміння реципієнтом. Як відомо, місце елемента в тексті несе основне прагматичне навантаження. Автор визначає у своїй думці основні для нього моменти і поєднує їх у певному порядку. Цей порядок неповторний. Він залежить від індивідуального стилю автора, від вибраного ним жанру, від цілей, які він ставить перед собою, від прагматичної установки.

Кожне речення несе в собі певний квант (дозу) інформації, яку автор поступово розгортає перед читачем. Для виділення певного компонента змісту, найважливішої інформації, автор використовує різні типи висування — способи формальної організації тексту, які фіксують увагу читача на певних елементах повідомлення і встановлюють семантично релевантні відношення між елементами одного чи частіше різних рівнів. Типи висування встановлюють ієрархію значень і елементів в середині тексту, забезпечують зв'язність і цілісність тексту, полегшують декодування, створюють експресивність. Ефективним способом акцентування уваги на певному елементі змісту є постановка його у сильну позицію: на початку чи в кінці тексту або його частин: абзаців, глав, розділів та ін.

Що стосується порядку речень в абзаці, то він теж має прагматичний потенціал. Для кожного абзацу художнього тексту існує вибір аранжировок речень в абзаці при смисловому інваріанті, і кожен варіант виражатиме дещо інший відтінок значення, тобто матиме свій індивідуальний прагматичний ефект. С.С. Жарасова вказує на різницю в побудові раціонального (класичного) і психологічного абзацу, метою якого є естетично-художнє зображення [5]. Абзаци першого типу — це абзаци з дедуктивним та індуктивним викладом думки. Сюди ж відносяться абзаци, в яких речення зв'язані за принципом логічного зв'язку: причинно-наслідкового, копулятивного, протиставного, роз'єднувального. В таких абзацах сам зміст диктує форму організації думки, а значить і порядок речень в абзаці. Абзац другого типу базується на стилістичному прийомі. Комунікативно-прагматичні цілі абзаців першого типу — з одного боку, полегшити читачу сприйняття авторського замислу, а з другого — допомогти автору глибше розкрити свою думку і в той же час переконати читача; абзаци другого типу служать для того, щоб передати певний емоційний стан, а також здійснити певний естетичний вплив на читача.

Отже, організація тексту на лінійному рівні підпорядковується глобальному замислу автора і є засобом для втілення тих загальних та індивідуальних змістів, які є елементами організації тексту на об'ємному рівні. І.Я. Чернухіна виділяє такі універсальні для художніх текстів смисли, як “час”, “простір”, “персонаж”, “джерело інформації” [13]. Для реалізації цих категорій використовуються мовні засоби лексичного, синтаксичного і композиційно — синтаксичного рівня.

Виходячи з того факту, що прагматика тексту реалізується на основі його змісту (інформації) і форми (композиції), важливе значення для лінгвістики тексту має вивчення їх співвідношення і ролі у реалізації прагматичної спрямованості тексту. Як стверджує більшість лінгвістів, провідна функція мови художніх текстів — естетико-пізнавальна. Повідомлення певної інформації реалізується у змісті тексту. Естетичний вплив здійснюється переважно композиційними методами. Однак інформація (зміст) тексту теж має широкі можливості для впливу на реципієнта, дає змогу авторові переконати його, донести свої ідеї. З одного боку зміст (сюжет) найлегше сприймається, навіть недосвідченим читачем. З другого боку інваріанта семантика тексту під дією прагматичних чинників набуває додаткових смислів, інколи протилежних інваріантному значенню тексту. Так виникає оцінність, визначення авторської композиції, так створюється естетичний ефект. Інформація в тексті може бути двох видів: інформація, яка не пов'язана з обстановкою акту комунікації, але складає сам предмет повідомлення, та інформація додаткова, яка пов'язана з умовами і учасниками акту комунікації.

Перший вид інформації пов'язаний з інтелектуально-комунікативною функцією мови. Другий, тобто додаткова (прагматична) інформація, пов'язаний з усіма іншими функціями, а саме: емотивною, волюнтативною, апелятивною, контактоустановлюючою, естетичною. На думку І.В. Арнольд, завданням стилістичного аналізу текстів є розгляд взаємодії предметно-логічного змісту повідомлення, тобто інформації першого виду, з інформацією другого виду, тобто з проявом емотивної, волюнтативної, контактоустановлюючої і естетичної функцій мови, з вираженням суб'єктивного відношення мовця до предмету висловлювання співрозмовника і ситуації спілкування [1].

Погоджуючись з цією думкою, ми вважаємо, що саме на основі вираження інформації другого виду за допомогою синтаксично-композиційних засобів відбувається реалізація прагматичної мети тексту. На відміну від наукових та деяких інших текстів, у яких основною є інформація першого виду і композиція їх зумовлюється логікою самого повідомлення (змісту),

у художніх текстах можливі відхилення від строго логічного викладу думки. Деякі вчені вводять поняття “норми”, тобто такої побудови тексту, коли виклад думки зумовлюється раціонально-логічними зв'язками [10, 139]. При взаємодії з експресивними мовними засобами відбувається видозміна, трансформація раціонально-логічних зв'язків. Причому В.М. Жирмунський відзначає таку закономірність: чим більше автор підкреслює композиційний елемент, тим незначнішою є роль тематичного елемента, тим формальнішим є художній твір, і навпаки, чим слабшим є композиційний елемент (чим більше композиція наближається до “норми”), тим більше значення має смислова структура тексту [6].

Отже, відправник тексту здійснює вплив на одержувача під час сприймання цього тексту шляхом композиційної організації змісту, в результаті чого досягається глибший аналіз реципієнтом одних смислових зв'язків і більш поверхневе сприйняття інших. Іншими словами, розмішуючи елементи змісту за певними схемами, автор може управляти ходом смислового сприймання тексту. Для управління процесом декодування автор використовує різні композиційні прийоми: відбір та розташування фонетичних, морфологічних, лексичних, синтаксичних елементів, різні типи висування та логічного й емоційного підсилення певних смислів, поєднання речень, абзаців та інших частин тексту. Прагматичний заряд можуть нести всі елементи тексту від фонетичних до синтаксичних. Місце і роль кожного елемента в прагматиці тексту можна виявити тільки в структурі цілого тексту.

Література

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). — М.: Просвещение, 1990. — 304 с.
2. Гончарова Е.А. Семантико-стилистический потенциал синтаксических единиц как элементов сюжетодвижения в художественном тексте // Семантика и прагматика единиц языка в тексте. — Л., 1998. — С. 11-17.
3. Данилевич С.В. До питання про розмежування лінгво-прагматичних і семантичних компонентів у структурі лінгвістичних одиниць // Проблеми романо-германської філології. — Ужгород, 1998. — С. 74-80.
4. Дейк Т. ван. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1978. — Вып. 8. — С. 259-336.
5. Жарасова С.С. Прагматическая направленность организации предложений в абзаце: Сб. науч. тр. — М., 1984. — Вып. 228: Категории текста. — С. 116-126.
6. Жирмунский В.М. К вопросу о формальном методе // Теория литературы. Поэтика. Стилистика. — Л., 1977. — 408 с.
7. Ингарден Р. Про пізнавання літературного твору // Антологія світової літературно критичної думки 20 ст. — Львів: Літопис, 1996. — С. 136-162.
8. Кухаренко В.А. О категориях художественного текста // Семантика целого текста: Тезисы выступлений на совещании. — М., 1987. — 167 с.
9. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. — М., 1981. — 175 с.
10. Одинцов В.В. Стилистика текста. — М., 1980. — 263 с.
11. Степанов Ю.С. В поисках прагматики (проблема субъекта). — Изв. АН СССР. Серия: Литература и языки. — 1981. — Т. 40. — № 4. — С. 325-332.
12. Сусов И.П. К предмету прагматики // Содержательные аспекты предложения и текста. — Калинин: Изд-во КГУ, 1983. — С. 3-15.
13. Чернухина И.Я. Элементы организации художественного прозаического текста. — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1981. — 115 с.
14. Fillmore Ch. Pragmatics and the Description of Discourse // Pragmatics / Ed. by S. Schmidt.— Munchen: Fink, 1975. — P. 83-104.
15. Riesel E., Schendels E. — Deutsche Stilistik. — Moskau, 1975. — 366 s.

Halyna Ozarko. To the problem of interaction between the categories of composition and pragmatics in fiction. In the article an effort is made to study the mechanism of interaction between these categories and their role in the structure of the text. The author comes to the conclusion that the compositional organization of the text is of utmost importance for the realization of the pragmatic aim and its correct understanding by the reader. All elements of the text from phonetic to syntactic ones have a pragmatic load. The place and role of each element in the text pragmatics can be found out only in the structure of the whole text.